

A Study of the Lithographic Editions of Khavaran-nameh by Ibn Husam Khusfi

 Ali Najafzadeh^{1*}, Hamid Pakzad²

Received: Aug 21, 2025

Revised: Nov 27, 2025

Accepted: Dec 08, 2025

Abstract

Lithographic printing became popular in Iran in the early Qajar period, particularly during the reign of Fath-Ali Shah, and led to the publication of handwritten texts. This new method of publishing paved the way for the mass distribution of popular books within society. One such work was Khawar-nama by Ibn Hosam Khusfi, a heroic epic in verse that depicted the battles of Imam Ali (PBUH), influenced by Ferdowsi's Shahnameh. It was originally composed in 730 AH and illustrated during the Timurid era. With the introduction of printing to Iran, handwritten copies of the Khawar-nama were reproduced numerous times through lithography. However, until now, no detailed research has been conducted on these lithographic editions and their characteristics. The aim of the present study is to examine the lithographic editions of the Khawar-nama in terms of their content, themes, printing features, and publishers, and to determine what distinguishes these books, who published them, and where they were printed. The research follows a historical methodology based on library studies, with a focus on lithographic copies held in the libraries of Aṣṭān Quds Razavi and the National Library of Iran. The findings show that, starting in the early Qajar period, the verses of the Khawar-nama were translated into prose using a popular, coffeehouse-style language suited for oral storytelling. The first lithographic edition appeared in 1275 AH. Over the following century, it was printed more than 16 times in cities such as Tehran, Isfahan, Bombay, Peshawar, and Lahore. In Iran, Khawar-nama was published in prose form, while in Lahore and Peshawar it was printed in verse. A notable feature of the prose editions is their rich illustrations, created by various artists in the Qajar style. In contrast, the verse editions lack illustrations. Most of the Iranian editions were printed by the Khansari family, followed by Muhammad Ali Vaziri.

Keywords: *Khawar-nameh*, Ibn Hosam Khusfi, Lithographic Printing, Prose Texts, Poetic Texts.

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran
anajaf@birjand.ac.ir

2. Expert in Manuscripts and Lithographic Prints, the Central Library of Aṣṭān Quds Razavi. Pakzad1403@gmail.com

How to cite article:

Najafzadeh, A., & Pakzad, H. (2026). A Study of the Lithographic Editions of Khavaran-nameh by Ibn Husam Khusfi. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(9), 243-270. doi: [10.22077/jcrl.2025.8781.1193](https://doi.org/10.22077/jcrl.2025.8781.1193)

Copyright: © 2026 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Ibn Husam Khusfi's *Khavaran-nameh* by is a valuable source that was published many times in lithographic form during the Qajar and Pahlavi periods. Owing to its subject as a religious epic, this poem is of particular significance and is regarded as one of the most important Shi'i epics. One of the notable features of *Khavaran-nameh* is the rich visual imagery found in its manuscript illustrations dating back to the Timurid period. From the early Qajar era, coinciding with the growing popularity of folk and coffeehouse narratives, *Khavaran-nameh* attracted renewed attention and was transformed from verse into prose—an adaptation that took place almost simultaneously with the emergence of lithographic printing in Iran. Because of its epic and popular themes, *Khavaran-nameh* was first printed in 1275 AH. Thereafter, in addition to repeated printings in Iran, it was also published many times in lithographic form in India.

Despite the importance of these editions, no research has so far been conducted on the lithographic versions of *Khavaran-nameh*. The present article adopts a historical, library-based research method and examines several lithographic editions of *Khavaran-nameh* preserved in the Aṣṭan Quds Razavi Library and the National Library of Iran in order to address the following research questions:

- What are the characteristics of the lithographic editions of *Khavaran-nameh* in terms of content and themes?
- Where were the lithographic editions of *Khavaran-nameh* published, and by whom?

2. Research Method

The present article is a historical study. Data on the lithographic editions were collected through library-based research conducted at the Aṣṭan Quds Razavi Library and the National Library of Iran. The collected materials were then examined and classified using a descriptive–analytical approach, with the aim of providing a clear picture of the multiple editions of this work and the lithographic characteristics of both the verse and prose versions of *Khavaran-nameh*.

3. Results

Khavaran-nameh is a versified work that has been published many times in lithographic form. One of its editions printed outside Iran was published in 1320 AH in Bombay by the Golzare Hosseini Press and included illustrations. *Khavar Zamin-nameh* was also printed in 1303 SH by Haji 'Abd al-Aḥad and his sons, merchants from Kabul. This work was published once again in 1961 CE by Malek Seraj al-Din in the Kashmiri Bazaar of Lahore. In contrast to the versified *Khavaran-nameh*, what has been more widely used in Iranian society over the past two centuries has been the prose versions of *Khavaran-nameh*, which belong to coffeehouse literature and were accompanied by illustrations. The illustration of *Khavaran-nameh* was intended to align the work with coffeehouse literature, oral storytelling (naqqali), and curtain recitation (pardeh-khani). The earliest lithographic edition of *Khavaran-nameh* in Iran was published in Tehran in 1275 AH by Molla Zeyn

al-Abedin Khansari. Its illustrations were influenced by painting styles of the early Qajar period. The second edition appeared in 1281 AH, published by Abdolhossein Khansari, and the third edition was printed in 1284 AH by Hasan b. Mohammad Hashem al-Mousavi Khansari; the illustrations of this edition were influenced by paintings from the era of Fath-Ali Shah. The fourth edition of Khavaran-nameh was published in 1296 AH by Hossein ibn. Mohammad Shafi Khansari at the Allah Qoli Khan Qajar Press in Tehran. The illustrations of this edition correspond to mid-Qajar painting and show the influence of Western art. The Khavaran-nameh edition printed by Mirza Zartab Khansari appeared in 1298 AH, followed by the edition published by Molla Abu al-Qasem Mohammad Hassan Khansari in 1308 AH, both in Tehran. The edition printed by Ali Naghi Taleghani was published in 1312 AH, and the Saadat edition appeared in 1332 AH. The Na'ini edition of Khavaran-nameh is among the few lithographic printings published in Isfahan. Another edition, copied by Parvaneh Shirazi, was printed in 1354 AH at the Mohammad Mehdi Ghazi Saeedi Press. The general partnership of Agha Mohammad Hassan Elmi and associates also published Khavaran-nameh in 1355 AH. The Joint Stock Printing Company published the book in 1325 SH. Mohammad Ali Vazir was one of the most important publishers of Khavaran-nameh and issued the book several times: once in 1349 AH and again under the title Khavar-nameh in 1326 SH through the Joint Stock Publishing House of Tehran. Khavaran-nameh was also published once more in illustrated form in 1347 SH at the Haji Ebrahim Press in Tehran.

4. Discussion and Conclusion

Khavaran-nameh (also known as *Khavar-nameh*) is one of the most prominent works of Ibn Husam Khusfi and is devoted to the wars of Imam Ali (peace be upon him). Following the spread of lithographic printing, this versified epic was published in both verse and prose forms. In Iran, however, the versified *Khavar-nameh* was not published. The transformation of this work from verse into prose had a profound impact on its content, as the text was adapted to popular, coffeehouse, and storytelling (naqqali) culture. These changes must have taken place before 1275 AH, the date of its first lithographic printing. Over the course of a century, *Khavaran-nameh* was printed more than nineteen times, and the frequency of its publication attests to its prominent position in society. Most lithographic prose editions were produced in Tehran; in addition, the work was printed once in Isfahan, once in Bombay, and twice in Lahore and Peshawar (Pakistan). Almost all prose editions of *Khavar-nameh* were illustrated, whereas the versified editions were not. The illustrations across the various editions are largely similar. Most lithographic editions of Khavaran-nameh were published by the Khansaris and Mohammad Ali Vaziri. The Khansaris published it six times, and Vaziri published it three times. The editions printed in Lahore and Peshawar are titled *Khavar Zamin-nameh*.

بررسی نسخه‌های چاپ سنگی خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی

علی نجف‌زاده^۱، حمید پاکزاد^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰

چکیده

چاپ سنگی از اوایل دوره قاجار به‌ویژه زمان فتح‌علی‌شاه در ایران رواج یافت و باعث انتشار متون خطی شد. این شیوه جدید نشر، زمینه‌ساز ورود کتاب‌های پرطرفدار در میان جامعه گردید. *خاوران‌نامه* ابن‌حسام خوشفی یکی از متون حماسی بود که به شکل منظوم درباره جنگ‌های حضرت علی (ع) با تأثیر از شاهنامه فردوسی در سال ۷۳۰ ق. سروده و در دوره تیموری مصور شد. نسخ خطی *خاوران‌نامه* با ورود صنعت چاپ به ایران بارها به‌صورت چاپ سنگی انتشار یافت؛ ولی تاکنون درباره این چاپ‌ها و ویژگی‌های آنها پژوهشی صورت نگرفته است. هدف این پژوهش بررسی چاپ‌های سنگی *خاوران‌نامه* از نظر محتوا، مضمون، ویژگی‌های چاپ و ناشر است و مشخص می‌کند این کتاب‌ها چه ویژگی‌هایی دارند و توسط چه کسانی و در کجا چاپ شده‌اند؟ این پژوهش به روش تاریخی و از طریق مطالعات کتابخانه‌ای بر اساس چاپ‌های سنگی کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه ملی ایران انجام شده است. نتیجه این بررسی نشان داد اشعار *خاوران‌نامه* از اوایل دوره قاجار به نثری با ادبیات قهوه‌خانه‌ای و عامیانه متناسب با نقالی برگردانده و از سال ۱۲۷۵ ق. به‌صورت چاپ سنگی منتشر شد. سپس طی یک قرن بیش از ۱۶ بار در تهران، اصفهان و بمبئی منتشر گردید. در ایران *خاوران‌نامه*‌ها به شکل منشور و در لاهور و پیشاور به شکل منظوم به‌صورت چاپ سنگی منتشر شدند. ویژگی بارز *خاوران‌نامه*‌های منشور، مصور بودن آنها است که توسط تصویرگران مختلف با سبک قاجاری انجام شده است. نوع منظوم آن بدون تصویر هستند. خوانساری‌ها و سپس محمدعلی وزیری، بیشتر *خاوران‌نامه*‌ها را در ایران چاپ کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: *خاوران‌نامه*، ابن‌حسام، چاپ سنگی، متون نثر، متون نظم.

۱. استادیار گروه تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، بیرجند، ایران.

۲. کارشناس نسخ خطی و چاپ سنگی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.

ارجاع به این مقاله:

نجف‌زاده، علی و پاکزاد، حمید. (۱۴۰۵). بررسی نسخه‌های چاپ سنگی *خاوران‌نامه* ابن‌حسام خوشفی. *پژوهشنامه فرهنگ و ادبیات آیینی*، ۵(۹)، ۲۷۰-۲۴۳. doi: 10.22077/jcrl.2025.8781.1193

مقدمه

شیوه چاپ سنگی برای اولین بار در دوره صفویه به ایران آمد، اما به تشویق عباس میرزا در ایران رواج یافت. این شیوه چاپ که به آن لیتوگرافی یا چاپ سنگی گفته می‌شد از دوره فتحعلی‌شاه در ایران مورد استفاده قرار گرفت (بهار، ۱۳۵۵: ۳/۳۴۳) و برخی از کتاب‌ها و نسخ خطی با این روش منتشر شد. *خاوران‌نامه* یکی از آثار منظوم ابن حسام خوشفی و از منابع ارزشمندی است که در دوره قاجار و پهلوی بارها به صورت چاپ سنگی منتشر شد. تکرار چاپ این کتاب به دلیل محتوا و کارکرد آن بود. این سروده از نظر موضوع حماسه دینی حائز اهمیت است و یکی از مهم‌ترین حماسه‌های شیعی محسوب می‌شود. به همین دلیل در فرهنگ شیعی و ادبیات فارسی جایگاه خاصی دارد. به نظر ناصح (۱۳۷۸: ۱۳۲) مباحث عمده این حماسه مذهبی، جنگ‌های حضرت علی ابن ابی‌طالب با غیرمسلمانان است که صورت تمثیلی دارد و گاه جنبه افسانه بر آن غلبه یافته است. این طرز خاص که با واقعیت و تاریخ ناسازگار است، جنبه ادبی محض دارد. در این حماسه مسائل غیرعادی در لباس افسانه، افسون و موجودات ناشناخته، طلسم، جادو و مطالب شگفت‌انگیز و حیرت‌آور جلوه‌گری می‌کند (همان: ۱۳۹).

نسخ خطی متعددی از *خاوران‌نامه* باقی مانده است؛ یکی از ویژگی‌های *خاوران‌نامه*، تصویرپردازی آن از دوره تیموری است و برخی از نسخ خطی به شکل مصور درآمده است. نسخه موزه هنرهای زیبا (تهران) متعلق به قرن نهم هجری، ۶۴۵ برگ دارد و ۱۱۵ تصویر یا مجلس از آن موجود است. فرهاد نقاش، تصویرگر و مذهب آن بوده و در سال ۸۸۲ ق. آغاز و حدود ۸۹۲ ق. پایان یافته است (ذکاء، ۱۳۴۳: ۱۷-۲۶). این نسخه مصور *خاوران‌نامه* با مقدمه‌ای توسط سعید انواری چاپ شد و ایرج افشار (۱۳۸۱: ۵۴۰-۵۳۹) نکات و انتقادات ارزنده‌ای درباره نحوه چاپ و مقدمه آن در مقاله «نسخه برگردان *خاوران‌نامه*» ارائه داده است. این گونه نسخ خطی کمتر در دسترس عموم بوده‌اند ولی به نظر می‌رسد که از اوایل دوره قاجار که علاقه به داستان‌های عامیانه و قهوه‌خانه‌ای در جامعه ایرانی بیشتر شد، *خاوران‌نامه* که با نام *خاورنامه* نیز منتشر شد، مورد توجه قرار گرفت؛ ولی از آنجاکه متن منظوم با وجود مفاهیم افسانه‌ای و حماسی نمی‌توانست مورد استفاده عوام قرار گیرد از نظم به نثر برگردانده شد. مشخص نیست این برگردان دقیقاً در چه زمانی و توسط چه کسی اجرا شده، ولی تا اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳ ق. ۱۲۶۴ ق.) انجام شده بود. برگردان *خاوران‌نامه* تقریباً هم‌زمان با فعالیت چاپ سنگی یا لیتوگرافی در ایران بود. به همین دلیل کمتر از یک دهه پس از فعالیت اولین چاپخانه سنگی در تهران، *خاوران‌نامه* با مضامین حماسی و عامه‌پسندش ابتدا در سال ۱۲۷۵ ق. منتشر شد. سپس علاوه بر تکرار چاپ، در هندوستان نیز بارها به صورت چاپ سنگی منتشر شد؛ به طوری که از دوره ناصرالدین‌شاه تاکنون حداقل ۱۹ بار چاپ سنگی شده است. با وجود اهمیت این چاپ‌ها، تاکنون پژوهشی درباره نسخه‌های چاپ سنگی *خاوران‌نامه* انجام نشده است.

به جهت اهمیت موضوع، این مقاله با روش پژوهش تاریخی به صورت کتابخانه‌ای انجام گرفت و نسخ متعدد آن در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه ملی بررسی شد تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- ۱- خاوران‌نامه‌های چاپ سنگی از نظر محتوا و مضمون چه ویژگی‌هایی دارند؟
- ۲- خاوران‌نامه‌های چاپ سنگی در کجا و توسط چه کسانی منتشر شده‌اند؟

پیشینه پژوهش

خاوران‌نامه کتاب منظوم و ارزشمند ابن حسام خوسفی تاکنون بارها مورد پژوهش قرار گرفته است، ولی بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده درباره نسخ خطی، تحلیل محتوا و تصاویر آن بوده است. تاکنون دو بار دانشجویان دانشگاه فردوسی در قالب پایان‌نامه متن منظوم خاوران‌نامه را تصحیح کرده‌اند. مرادی (۱۳۷۸: شصت و چهار) در مقدمه تصحیح خاوران‌نامه به این نکته اشاره کرده که از خاوران‌نامه ابن حسام علاوه بر نسخه چاپ سنگی بمبئی هند، چاپ سنگی دیگری نیز در تهران به سال ۱۳۵۰ ش. منتشر شده که ۱۱۲ صفحه دارد و بسیار مغلوپ است. در این اشاره ویژگی‌ها و شاخص‌های نسخه سنگی مورد توجه قرار نگرفته و مغفول مانده است. حیدرعلی خوش‌کنار در سال ۱۳۷۶ ش. قسمتی از خاوران‌نامه و حمیدالله مرادی در سال ۱۳۷۸ ش. قسمت دیگرش را تصحیح کردند، ولی آنان در این پژوهش‌ها چاپ‌های سنگی منظوم را که بر اساس نسخ خطی چاپ شده، در نظر نگرفته‌اند. این مصححان به چاپ‌های منشور خاوران‌نامه نیز اشاره نکرده‌اند. این در حالی است که این کتاب از دوره ناصرالدین‌شاه تاکنون حداقل ۱۹ بار به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. محمد مجوزی نیز (۱۴۰۰) به شخصیت‌های خاوران‌نامه و شخصیت‌پردازی آن پرداخته است؛ ولی تاکنون درباره نسخ چاپ سنگی این کتاب پژوهشی صورت نگرفته است و تحقیق در این زمینه ضرورت دارد؛ لذا این مقاله در راستای معرفی و شناسایی چاپ‌های سنگی این کتاب ارزشمند بر اساس نسخه‌های کتابخانه ملی و کتابخانه آستان قدس رضوی برآمد تا محتوا و ویژگی‌های چاپ سنگی آن مورد بررسی قرار گیرد.

خاوران‌نامه‌های منظوم

خاوران‌نامه کتابی منظوم است که به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. این چاپ‌ها تاکنون دو بار در لاهور و پیشاور انجام گرفته است. در نسخه لاهور عنوان آن خاورنامه یعنی محاربات حضرت علی‌المشهور به جنگ‌نامه آمده است و در صفحه اولش آمده، محاربات حیدری یعنی خاورنامه و اولین بیت آن چنین است:

نخستین برین نامه دلشگائی سخن نقش بستم بنام خدائی
آخرین بیت این نسخه نشان می‌دهد در سال یک‌هزار و سیصد و سی و یک چاپ شده

است. طبق اعلان پایانی کتاب در صفحه ۴۵۶ ابتدا در لاهور چاپ شد. در صفحه ۴۵۵ کتاب آمده «تتمت بالخیر نام حاجی عبدالاحد ایندسنز تاجران کتاب کابل» و در پایین صفحه به اردو نام حاجی عبدالاحد و دین محمد و کابل ذکر شده است. این نسخه توسط غلام محی‌الدین ابن کل احمد تحریر شده و در اعلان پایانی آمده است

درین زمان میمنت عنوان محاربات شیر یزدان داماد بنی آخرالزمان جنگ نامه حضرت علی کلان که تا حال این چنین جنگ نامه چشم فلک ندیده و نه کس شنیده المشهور به خاورنامه بزبان سلیس فارسی از مالکان و وارثان کتاب هذه الحق تصنیفش به مبالغ کثیر خرید به خط خوش نویسنده در مطبع دین محمدی لاهور طبع شده است. هدیه محبان اهل بیت رسول خدا نمودم تا از فیضش ممتنع کرده‌اند. برای اینکه حق چاپ ناشر محفوظ بماند حسب ضابطه در محکمه سرکار انگ ریزی رجسری (ثبت) شده تا بقیه تجار در طبع آن دست‌درازی نکنند. بلکه هر صاحبی که ضرورت داشته باشد از دکان نیازمند با ارسال رویه ضرب چهره شاهی که قیمت آن مقرر است طلب کنند.

آدرس ناشر این کتاب حاجی ملک دین محمد ایندسنز تاجران کتب بل رود لاهور احتمالاً چون مشتریان این کتاب بیشتر در کابل بودند در پایین نام حاجی عبدالحد از کابل هم نام برده شده است (حاجی عبدالحد پرنظر بیلشیرنی دین محمدی پرلیس لاهور مین چهپواگر کابل سی شایع کیا)

این نسخه چاپ سنگی منظوم است و اشعار در هر صفحه به صورت چهارستونه گنجانده شده است. هر صفحه ۲۵ خط دارد که شامل ۵۰ بیت می‌شود. در صفحاتی که عنوان مطلب آمده از تعداد بیت‌ها کاسته شده است. این نسخه تصویر ندارد و با ستایش خداوند، وصف افلاک و سیارات و آب‌وهوا و آدمی‌زاد، نعت سیدالمرسلین خاتم‌النبین (ص)، معراج نبی شروع می‌شود:

نخستین برین نامه دلگشائی	سخن نقش بستم بنام خدائی
خداوند هوش و خداوند جان	خداوند روزی ده و مهربان
یگانه خداوند بالا و پست	گواه بود بر هستش هرچه هست
سپهر زمین و زمان آفرین	دل و دانش عقل و جان‌آفرین

(خوسفی، ۱۳۳۱)

سپس داستان خاوران‌نامه و جنگ‌های حضرت علی (ع) را چنین شروع کرده: همیدن به پیرانش یاوران
نشست بر گرد مه اختران
سپس اشاره می‌کند که از هر داستان سخنی خوانده تا این داستان از او باشد و کسی را مرد میدان ندیده که به پای او برسد و اشاره کرده که بزرگی کن ای خرده‌بین در سخن و به این خرده‌ها خرده‌گیری مکن.
داستان فتوحات مسلمانان و جنگ عمر و ابوالمعجن و حضرت علی (ع) در مناطق مختلف

بیان شده و تمام کتاب به داستان‌های حماسی منحصر نیست، بلکه در برخی قسمت‌های آن به موضوعات اخلاقی نیز اشاره کرده است.

داستان حضرت امیرالمؤمنین با خاوران قباد، شاپور، پیل گوشان، جمشید شاه، جمشید نوشتند، شاه فیروز بخت و صلصال از دیگر موارد است. بهترین قسمت اجتماعی خاوران‌نامه درباره دادگری و ستمگری است که در صفحه ۲۲۸ نسخه سنگی لاهور و ص ۴۴ و ۴۵ تصحیح مرادی آمده است. قسمتی که درباره جهان و تکیه بر قدرت می‌گوید نیز قابل توجه است:

جهان را چنین است آیین و سان	که هر روز گردد دگرگون بسان
نماند به کس جاودان تاج و تخت	ز تخت افکندت سوی تخته رخت
که آمد که فرجام او نیست مرگ	در این باغ نه بار ماند نه برگ
دو روزه تماشای بستان و باغ	نیرزد به صد ساله تیمار و داغ
مزن تکیه بر تخت دولت نیاز	که بر تخته می بایدت خفت باز
فراخای ایوان پیروزه رنگ	همانان نیرزد به تابوت تنگ
فرود آی از این توسن تیزگام	که هرگز نخواهد شدن با تو رام

(مرادی، ۱۳۷۸: ۱۵۸)

دومین چاپ سنگی خاوران‌نامه منظوم در پیشاور و از روی چاپ لاهور انجام شده و تمام ویژگی‌های آن را دارد. تنها تفاوت آن دو چاپ در اعلان صفحه آخر کتاب است. تطبیق نسخه پیشاور با لاهور آن قدر زیاد است که آخرین بیت نسخه لاهور را که تاریخ چاپ را سال یک‌هزار و سیصد و سی و یک نوشته، تغییر نداده‌اند. صفحه اعلان پایانی که در آن نام پاکستان ذکر شده، نشان می‌دهد بعد از سال ۱۹۴۷م/۱۳۲۵ش. - سال‌های استقلال پاکستان از هندوستان - چاپ شده است. کتاب‌فروشان کابل، ناشر این چاپ سنگی بودند. در صفحه اعلان این کتاب نوشته

به خط خوش نویسنده در مطبع منظور عام پیشاور طبع کنانیده هدیه مجبان اهالییت رسول خدا نمودم تا از فیضش متمتع کرده‌اند. نیز حسب ضابطه در محکمه حکومت پاکستان رجسری کنانیدم تا که بقیه تجار در طبع آن دست درازی نه‌نمایند. بلکه هر صاحبی که ضرورت آن باشد از دوکان نیازمند بارسال روپیه ضرب چهره شاهی که قیمت آن مقرر است طلب دارند علاوه ازین کتاب هر قسم مثلاً عربی - فارسی - اردو - افغانی از فقه و اصول و تفاسیر و مصاحف و قصص و کتب نظم و انشاه و ادعیات هر قسم موجود اند بادشان زر طلب دارند در ترسیل دریغ نه خواهد بود. وما علینا الا البلاغ المبین

المشتهر

حاجی عبدالاحد و عبدالعزیز تاجران کتب و مالک کتاب‌خانه احدی بازار کتاب‌فروشی کابل افغانستان (خوسفی، ۱۳۲۵ش. پیشاور).

ارزش و اعتبار خاوران‌نامه‌ها در نظم و اهمیت ادبی آن است ولی نکته قابل توجه این

است که تاکنون در ایران به صورت چاپ سنگی منتشر نشده است و تنها در هندوستان و سپس پاکستان چاپ شده و کتابفروشان لاهور و کابل به چاپ آن اقدام کرده‌اند. نکته قابل توجه دیگر اینکه نسخ چاپ سنگی لاهور و پیشاور ابیاتی دارند که در تصحیح‌ها نیامده است. یکی از ویژگی‌های *خاوران‌نامه* به شکل خطی نیز مصور بودن آنهاست؛ مثلاً نسخه هنرهای تزیینی تهران که احتمالاً کهن‌ترین نسخه این کتاب است، در سال ۸۵۴ ق. در زمان حیات ابن حسام نوشته شده و تقریباً شش سال پس از مرگ او مصور شده است (خوش‌کنار، ۱۳۷۶: هفده) ولی در نسخه‌های منظوم چاپ سنگی، تصویری وجود ندارد.

خاوران‌نامه‌های منشور

اصل *خاوران‌نامه* به نظم است، ولی آنچه طی دو قرن اخیر در جامعه ایران در دسترس و مورد استفاده بوده خاوران‌نامه‌های منشور بوده است؛ چون بیشتر خاوران‌نامه‌های چاپ سنگی در ایران در دوره قاجار و پهلوی، متون نثر هستند. تاکنون *خاوران‌نامه* منظوم که در ایران چاپ سنگی شده باشد به دست نیامد. مشخص نیست *خاوران‌نامه* اولین بار توسط چه کسی به شکل نثر درآمده و اولین بار این کتاب در چه سالی به صورت سنگی منتشر شده است ولی قدیمی‌ترین نسخه موجود از سال ۱۲۷۵ ق. است. خاوران‌نامه‌های چاپ سنگی ایران چند ویژگی اساسی دارند: اول اینکه همه آنها منشور هستند. دوم اینکه ادبیات قهوه‌خانه‌ای دارند و متناسب با نقالی بیان شده‌اند. سوم اینکه بیشتر آنها مصور هستند. از دوره صفوی با رواج قهوه‌خانه‌ها در ایران، ادبیات رونق گرفت و غزل رایج شد (حیدری، صحرایی و عباس‌آبادی، ۱۳۹۶، ۲۱۶). در این دوره قهوه‌خانه‌ها جایگاه اهل فضل و انس با ادب شعر و موسیقی و از مراکز اصلی شاهنامه‌خوانی بود. سپس نقالی در قهوه‌خانه‌ها رواج یافت و سبک جدیدی از قصه‌خوانی در قالب روایت‌های تاریخی داستان‌گونه رشد کرد. در دوره قاجار، نقالی باعث جذب هرچه بیشتر توده مردم به این پایگاه اجتماعی شد (فارابی، ۱۴۰۲: ۲۰۳-۲۰۴). با گسترش تردد عوام در قهوه‌خانه‌ها، نقالی رواج بیشتری یافت. ترویج نقالی در قالب شاهنامه‌خوانی، باعث ورود داستان‌های دینی و مذهبی به این مکان شد (رستمی، ۱۳۹۴: ۱۷). توصیف نقالان چیره‌دست، سخنوران و مداحان کهنه‌کار از داستان‌ها و ماجراهای واقعی و افسانه‌ای حماسی و مذهبی برای شنوندگان قهوه‌خانه‌ها تجسماتی پدید می‌آورد و این تجسمات در قالب نقاشی ظاهر شد. شیوه توصیف نقالان از چهره قهرمانان داستان‌ها و حکایات مذهبی و حماسی تا حدی به مهارت آنان بستگی داشت (مشرف، ۱۳۹۹: ۱۴۸-۱۴۹). مصور کردن *خاوران‌نامه* نیز در همین راستا انجام گرفت و نشانه‌ای از تأثیر روایات نقالی بر نقاشی قهوه‌خانه‌ای بود که پیوند نزدیکی با داستان‌های عامیانه داشت (آیدنلو، ۱۳۸۸: ۴۸). بدین ترتیب رونق قهوه‌خانه در ایران دوره صفویه و قاجاریه علاوه بر ادبیات، بر نقاشی نیز تأثیر گذاشت. به تدریج ادبیات قهوه‌خانه‌ای و پرده‌خوانی مرسوم شد و این روند پس از سقوط صفویه در دوره قاجار ادامه یافت و نقالان در

قهوه‌خانه‌های تهران از روی تابلوها و نقاشی‌ها نقالی می‌کردند؛ سخنوری و غزل‌خوانی نیز مرسوم بود (کامرانی‌فر و معمار، ۱۳۹۰: ۱۱۰-۱۰۹). *خاوران‌نامه‌های* منشور به زبان فارسی روان و متناسب با ادبیات قهوه‌خانه‌ای و در راستای نقالی و پرده‌خوانی برگردان شده است و به دلیل استفاده عمومی در قهوه‌خانه‌ها و سپس مکتب‌خانه‌ها، ۱۷ بار به صورت چاپ سنگی منتشر شد.

۱. *خاوران‌نامه* ملا زین‌العابدین خوانساری ۱۲۷۵ ق.

ملا زین‌العابدین خوانساری در سال ۱۲۷۵ ق. ۱۲۳۷ ش. قدیمی‌ترین *خاوران‌نامه* چاپ سنگی را در تهران منتشر کرد. این کتاب در ۱۶۳ صفحه به صورت مصور چاپ شد. در آخر این نسخه آمده «تمام شد این کتاب به سعی و اهتمام سعادت آثار جناب ملا زین‌العابدین‌الخوانساری و از خواننده این نسخه ملتمس دعا می‌باشد فی سنه ۱۲۷۵» (خوسفی، ۱۲۷۵ ق.: ۱۶۳). چاپخانه آن ذکر نشده ولی اولین *خاورنامه* منشور است و مشخص نیست چه کسی آن را از شعر به نثر بازگردانده است. سوای متن منشور، مهم‌ترین ویژگی این *خاورنامه* مصور بودن آن است. دو تصویرگر به نام‌های میرزا حسن خراسانی و میرزا ابوالقاسم شیرازی، ۳۰ تصویر برای مضامین این کتاب کشیده‌اند. از آنجاکه امکان مشاهده همه تصاویر وجود نداشت و نام تصویرگرها در همه نقاشی‌ها ثبت نشده، لذا نحوه تقسیم کار تصویرگرها مشخص نیست. در اولین تصویر کتاب نام میرزا حسن خراسانی ذکر شده و در حاشیه پایین آخرین صفحه کتاب نام «رقم کمترین میرزا ابوالقاسم شیرازی» نوشته شده است. در برخی دیگر از تصاویر کتاب نیز نام میرزا حسن خراسانی دیده می‌شود. این دو تصویرگر سبک‌های متفاوتی در نقاشی داشتند و تصاویر شلوغ اثر میرزا حسن خراسانی است. یکی از ویژگی‌های تصاویر این نسخه، نوشتن موضوع تصویر در کنار آن خارج از کادر صفحه است. در نسخه‌های چاپ سنگی قدیمی مثل *مختارنامه* در بالای تصویر موضوع آن نوشته می‌شد (بابازاده، ۱۳۷۸: ۲۴۰) ولی در این کتاب توضیحات مختصری در کنار تصویر آمده است. دومین ویژگی، سبک خاص نقاشی است که تحت تأثیر نقاشی اوایل دوره قاجار است، به‌ویژه پوشش بزرگان دربار و صندلی مشابه دوره فتح‌علی‌شاه و محمدشاه.

احتمالاً این نسخه مبنای دیگر چاپ‌های *خاوران‌نامه‌ها* شده است. برای تعیین شباهت‌ها آخرین جمله آن آورده می‌شود:

داخل مسجد شد و سر فرود آورد و عرض نمود که جناب امیرمؤمنان آمدند و مژدگانی مرا بدهید و نامه فتح را بدست جناب پیغمبر داد. جناب پیغمبر فتح‌نامه را بیان فرمودند همه اهل مدینه خوشحال شدند باستقبال بیرون آمدند و حسین هم پیش و از پدر بزرگوارشان رفتند یکدیگر را ملاقات کردند چشم ما همه شیعیان روشن باد بر محمد و آل محمد صلوات (خوسفی، ۱۲۷۵ ق.).

۲- خاوران‌نامه ملا عبدالحسین خوانساری ۱۲۸۱ ق.

شش سال بعد در سال ۱۲۸۱ ق دومین خاوران‌نامه چاپ سنگی در تهران توسط عبدالحسین خوانساری منتشر شد. هرچند در فهرست کتابخانه ملی، تاریخ آن سال ۱۲۰۸ ق. ذکر شده است، این تاریخ درست نیست؛ چون چاپ سنگی در زمان ذکرشده هنوز به ایران نیامده بود. این شیوه نخستین بار در سال ۱۲۵۰ ق. توسط میرزا صالح شیرازی در تبریز راه‌اندازی شد و زادالمعاد اولین کتابی بود که در سال ۱۲۵۱ ق. چاپ سنگی شد. چاپ سنگی ده سال بعد در سال ۱۲۶۰ ق. در تهران دایر شد و اولین کتابی که چاپ کرد، حدیقه‌الشیعه ملا احمد اردبیلی بود (باب‌زاده، ۱۳۷۸: ۲۱). علت اشتباه در تاریخ‌گذاری این است که در آخرین صفحه نسخه آمده است: «تبع الهدی قد وقع الفراغ فی يوم السابع عشر شهر ذیحجه الحرام و قد سعی فی اتمامه جناب قدس انتصاب آخوند ملا عبدالحسین خوانساری فی سنه ۱۲۸۱. در کارخانه عالیجاه فیع جایگاه الله قلی‌خان اتمام پذیرفت». عدد ۱۲۸۱ در متن به اشتباه ۱۲۰۸ ق. خوانده شده است. چون عدد یک به کلمه بالا چسبیده و مرسوم بود برخی مواقع صفر وسط اعداد را نمی‌گذاشتند به همین دلیل خواننده نسخه آن را ۱۲۰۸ ق ثبت کرده است. این نسخه در ۱۷۱ صفحه چاپ شده که از لحاظ تعداد صفحات مشابه خاوران‌نامه ملا زین‌العابدین خوانساری است ولی نسبت به خاوران‌نامه‌هایی که بعد از آن چاپ شدند، صفحات بیشتری دارد (خوسفی، ۱۲۸۱ ق.).

خاوران‌نامه ملا عبدالحسین خوانساری با عبارت هذ کتاب خاوران‌نامه شروع می‌شود. مهر صنیع الملک در حاشیه راست نسخه کتابخانه ملی است که نشان می‌دهد متعلق به کتابخانه وی بوده است. در این کتاب برخی اشخاص تحریف و به روز شده‌اند. مثلاً شخصیت فرهاد خان و نادرشاه. فرهاد خان کرسی‌نشین بارگاه نادرشاه بود. نادرشاه تغییر یافته نام ندرشاه در نسخه‌های منظوم خاوران‌نامه است. این خاوران‌نامه از جهت محتوا و تصویر به صورت متنی قاجاری درآمده است و متن حماسی منظوم ابن‌حسام خوسفی به قصه حسین کرد شبستری تنزل کرده است. احتمالاً برای اینکه نقالان این متن را بیان و استفاده می‌کردند به شکل ساده و روان برگردانده شده. برخی از عباراتی که تغییر شکل بیان و گرایش به ادبیات نقالی و پرده‌خوانی را نشان می‌دهد چنین است: «اینها را اینجا داشته باش چند کلمه از مالک اژدر بشنو. سپهسالار اردوی پیغمبر که به شهر حصن الربیع و حصن الملوک لشکر کشید» یا «اینها را اینجا داشته باش از طهماس بشنو. روایان اخبار چنین روایت کرده‌اند که باد بگوش طهماس شاه رسانید که جماعت خداپرست شهر خاور را از جمشید گرفته‌اند» (همان: ۸ و ۱۰۲). علاوه بر این برخی عبارات کوچه و بازاری بیان شده که باب طبع شنونده عام است. در صفحه ۴۱ آمده «دختر خودش آمد چون نزدیک مالک آمد چشمش به جمال مالک افتاد دلش حالی بحالی شد» یا در صفحه ۶۱ «گفتا از دوست یک اشاره از ما به سر دویدن». یا «هرچه از دستت برمی‌آید تقصیر مکن» (همان: ۱۶۴). گفتار مالک که خود را علی (ع) معرفی کرد نیز چنین است «یک

نعره از جگرگاه دل برکشید که هر کس داند داند و هر که نداند بگویم تا بداند منم آن علی که عمرو را کشتم و غتتر را کشتم» (همان: ۷۸) استفاده از واژگان عامیانه «دکه دهان آنها خشک نمود» (همان: ۹۲). از دیگر موارد است.

دومین ویژگی خاوران‌نامه خوانساری تصویرپردازی آن است. در این چاپ *خاوران‌نامه*، ۲۲ تصویر وجود دارد. این تصویرها سبک قاجاری و قهوه‌خانه‌ای دارند که سبک رایج کتب چاپ سنگی و پرده‌های نمایش بوده است. تصاویر متناسب با متن طراحی شده و تنها در دو سه مورد، موضوع آن در حاشیه تصویر نوشته شده ولی بقیه عنوان هستند و فقط در کنار همان متن و مضمون کشیده شده است. تصاویر این نسخه کیفیت بهتری دارد ولی نام تصویرگر آن ذکر نشده است.

تصویر دختر نادرشاه در نسخه *خاورنامه* ملا عبدالحسین خوانساری ۱۲۸۱ ق.

۳- *خاورنامه* حسن بن محمد هاشم الموسوی خوانساری ۱۲۸۴ ق.

خاوران‌نامه منشور حسن بن محمد هاشم الموسوی خوانساری در ذی‌قعدة ۱۲۸۴ ق. چاپ شد. این نسخه ۱۱۱ صفحه و هر صفحه آن ۲۴ خط دارد. در پایان این کتاب آمده «قد تم هذا الكتاب فی يوم السابع عشر شهر ذیقعدة الحرام علی ید عبدالآثم حسن ابن محمد هاشم الموسوی خوانساری فیه سنه ۱۲۸۴» (خوسفی، ۱۲۸۴ ق.). نام چاپخانه آن ذکر نشده و مصور است. نام این کتاب *هذه خاورنامه* ذکر شده و چنین شروع می‌شود:

الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی خیر خلیفه محمد و آله اجمعین الطیبین الطاهرین اما بعد چنین روایت کرده‌اند که روزی جناب پیغمبر آخرالزمان و شفیع انس و جان یعنی محمد مصطفی ص در بالای منبر قرار گرفته بود و حمد بی‌حد و ثنای بی‌عدد بر قادر ذوالجلال می‌نمود و موعظه بجهت صحابه و دوستان می‌فرمود و (همان)

این *خاورنامه* از لحاظ حجم کمتر از دو چاپ قبل است و نشان می‌دهد نسخه‌های

نثر کمی خلاصه شده‌اند. این نسخه از لحاظ تعداد صفحات و حجم مطالب، الگوی چاپ‌های بعد از خود شد.

خاوران‌نامه چاپ حسن بن محمد هاشم الموسوی خوانساری، ۳۰ تصویر دارد. اگرچه نشانه‌ای از تصویرگر آن به دست نیامد، ولی تصویرها با چاپ‌های قبل متفاوت است و با کیفیت بهتری طراحی شده است. برخی نقاشی‌های این چاپ به‌شدت تحت تأثیر نقاشی‌های فتحعلی‌شاه قرار داد. دو تصویر آن فتحعلی‌شاه را با ریش‌های بلند و تاج نشان می‌دهد و دبیران دربار کلاه‌های گرد بر سر دارند. مهر و دستخط حاشیه یکی از صفحات این نسخه کتابخانه ملی نشان می‌دهد متعلق به کتابخانه سردار محمد سرور خان بوده است.

تصاویری از خاورنامه حسن بن محمد هاشم الموسوی خوانساری ۱۲۸۴ ق.

۴- خاورنامه عبدالکریم خوانساری ۱۲۹۶ ق.

چهارمین خاورنامه شناخته شده چاپ سنگی توسط حسین بن محمد شفیع خوانساری در تهران کارخانه الله قلی خان قاجار سال ۱۲۹۶ ق. به خط نستعلیق در ۱۲۶ صفحه چاپ شد. هر صفحه آن ۲۲ خط دارد و این نسخه بعداً مبنای چاپ ۱۳۵۵ ق. شد. این چاپ مصور و دارای ۲۵ تصویر است. نام تصویرگر آن فقط در صفحه ۵۴ ذکر شده که ناخوانا است. در صفحه پایانی این نسخه نوشته

قد تمت الكتاب بعون الملك الوهاب في الخامس والعشرين من شهر رمضان المبارك من شهر سنة ۱۲۹۶ در دارالخلافه تهران حسب خواهش آقا عبدالکریم خوانساری

تحریر شد در کارخانه عالیجاه الله قلی خان قاجار صورت انطباع پذیرفت و حرره اقل الطلاب و المشایخ ابن الحاج محمد شفیع حسین خوانساری. محتوای این نسخه مشابه سایر نسخه‌هاست ولی تصاویر آن تفاوت‌هایی دارد. نام تصویرگر این چاپ در کنار یکی از تصاویر نوشته شده ولی تصاویر این نسخه با نقاشی اواسط قاجار منطبق است که تحت نقاشی غرب قرار گرفته و حتی پوشش‌های غربی در آن مشهود است. از جمله تصویر صفحه ۲۸ مشابه لباس ناصرالدین شاه است در حالی که تصویر صفحه ۵۴ بسیار شبیه تصاویر اروپایی‌هاست و تصویر صفحه ۹۵ کشتی‌های مشابه کشتی‌های بادبانی اروپایی نشان می‌دهد (خوسفی، ۱۲۹۶).

تصویری از خاوران‌نامه عبدالکریم خوانساری ۱۲۹۶ ق.

۵ خاورنامه میرزا زرتاب خوانساری ۱۲۹۸ ق.

پنجمین چاپ سنگی خاورنامه توسط میرزا زرتاب خوانساری انجام گرفت که در ابتدای این نسخه آمده است «هو المعز حسب الخواهش عالیقدر مشهدی میرزا زرتاب خوانساری فی شهر ربیع الثانی». این نسخه در ۱۲۶ صفحه چاپ شده و هر صفحه ۲۲ خط دارد. در پایان این نسخه نام کاتب آن نوشته شده است. «قد تمت الكتاب فی شهر جمادی الاولى و بیداقل الخلیفه ابن المرحوم و المغفور المبرور آقا ابوالقاسم محمدحسن الخوانساری در الخلافه طهران در سنه ۱۲۹۸ قلمی گردید».

نام چاپخانه آن در صفحه پایانی نوشته شده است «در کارخانه استاد الماهر مشهدی محمدتقی صورت اختتام و اهتمام یافت. سنه ۱۲۹۸ ق». این نسخه مصور و دارای ۱۳ تصویر

است ولی شواهدی از تصویرگر آن به دست نیامد (خوسفی، ۱۲۹۸ ق).

۶- خاوران‌نامه ملا ابوالقاسم محمدحسن خوانساری ۱۳۰۸ ق.

این نسخه از خاوران‌نامه عنوان ندارد و در ۱۱۵ صفحه چاپ شده و هر صفحه ۲۲ خط نستعلیق دارد. در پایان این نسخه آمده «قد تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب فی شهر ربیع‌الثانی تحریر یافت بید اقل العباد و ابن‌المرحوم‌المغفور‌المشکور ملا ابوالقاسم محمدحسن‌الخوانساری فی سنه ۱۳۰۸ در دارالخلافت طهران». این نسخه مصور و دارای ۲۱ تصویر است و نام تصویرگر آن ذکر نشده است (خوسفی، ۱۳۰۸ ق). مطالب این چاپ مشابه چاپ‌های قبلی است ولی تصاویر کیفیت متفاوت دارند.

۷- خاوران‌نامه علی‌نقی طالقانی ۱۳۱۲ ق.

خاوران‌نامه چاپ سنگی تحریر علی‌نقی طالقانی سال ۱۳۱۲ ق. در دارالخلافت تهران کارخانه سید مرتضی چاپ شد. این چاپ نیز از مواردی است که نام چاپخانه آن ذکر شده است. شروع و پایان این نسخه از خاوران‌نامه مشابه نسخه‌های سابق است و صفحات آن شماره‌گذاری نشده است (خوسفی، ۱۳۱۲ ق).

۸- خاوران‌نامه محمدعلی وزیری ۱۳۱۴ ق.

محمدعلی وزیری یکی از ناشران مهم خاوران‌نامه بود که این کتاب را چند بار چاپ کرد. خاوران‌نامه به کتابت محمدعلی وزیری با چاپ سنگی در تهران مطبعه علمی سال ۱۳۱۴ ق. ۱۲۷۵ ش. منتشر شد. این نسخه در ۱۱۱ صفحه و با عبارت برحسب فرمایش محمدحسن آقا شروع می‌شود (خوسفی، ۱۳۱۴ ق).

۹- خاوران‌نامه بمبئی ۱۳۲۰ ق.

یکی از معدود خاوران‌نامه‌هایی است که در خارج از ایران به چاپ رسید. سال ۱۳۲۰ ق. در بمبئی مطبعه گلزار حسینی در ۷۷ صفحه به‌صورت مصور چاپ شد. نام آن خاوران‌نامه در غزوات و جنگ‌های مولای متقیان علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام است. نسخه موجود این چاپ در کتابخانه وزیری یزد نگهداری می‌شود (خوسفی، ۱۳۲۰ ق).

۱۰- خاوران‌نامه سعادت ۱۳۳۲ ق.

خاوران‌نامه سعادت در سال ۱۳۳۲ ق. با خط نستعلیق در ۱۱۱ صفحه و هر صفحه ۱۹ خط چاپ شد. در ابتدای این نسخه اطلاعات مربوط به آن نوشته شده است «هو الله تعالی شانه العزیز این نسخه مطلوب کتاب خاوران‌نامه در دارالخلافت طهران بسع و اهتمام جناب فضایل مآب آقا میرزا احمد الشهیر بسعادت سمت تحریر یافت. در سنه هزار و سیصد و سی و دو». خاوران‌نامه سعادت

مصور است ولی فقط ۱۳ عکس دارد و تصویرگر آن مشخص نیست. در آخر این نسخه نوشته شده «هو الله بر حسب فرمایش جناب معارف نصاب آقای آقا میرزا احمد سعادت کتاب خاورنامه تحریر شد بزیور طبع متحل و مرتن شد فی شهر شوال». محتوای این نسخه نیز مشابه سایر نسخه‌ها است و تفاوت چندانی با چاپ‌های قبل از خود ندارد (خوسفی، ۱۳۳۲ ق.).

۱۱- خاورزمین نامه ۱۳۰۳ ش.

خاورزمین نامه معروف به جنگ‌نامه حضرت علی المرتضی نسخه دیگری از خاوران‌نامه است که سال ۱۳۰۳ ش. به سعی حاجی عبدالاحد و پسرانش، تاجران کتب کابل، چاپ شده است. نام ناشر آن در صفحه اول و آخر ذکر شده است. حاجی عبدالاحد پیشتر خاوران‌نامه منظوم را چاپ سنگی کرده بود. این نسخه در ۱۴۰ صفحه ۲۳ خطی با خطی خوانا چاپ شده است. این نسخه هم مثل سایر نسخ مثنوی، مصور است ولی فقط ۳ تصویر دارد. نام تصویرگر آن ذکر نشده ولی موضوع یکی از نقاشی‌ها در کنارش نوشته شده است. در پایان این نسخه تاریخ و محل چاپ ذکر نشده و فقط نوشته شده تمت بالخیر و سپس نام ناشر آن حاجی عبدالاحد آمده است. درحالی‌که در بیشتر نسخه‌های ایران تاریخ و گاه چاپخانه ذکر می‌شد. بر روی این نسخه عدد ۱۳۰۳ نوشته شده که باید ۱۳۰۳ ش. باشد. این چاپ بر اساس چاپ سنگی‌های ایران انجام گرفته است و تطبیق آن با چاپ سنگی ۱۲۸۴ ق. نشان داد در این نسخه تغییرات جزئی وجود دارد. مثلاً در صفحه آخر کتاب امیرمؤمنان را امیرالمؤمنین نوشته است و برخی کلمات را حذف کرده و برخی کلمات را اضافه کرده است. آخرین خط چاپ سنگی‌های ایران که نوشته شده بود «چشم ما همه شیعیان روشن باد بر محمد و آل او صلوات» در این چاپ حذف شده و «صلوات الله علیه و علی آله واصحابه اجمعین»، نوشته شده است (خوسفی، ۱۳۰۳ ش.).

۱۲- خاوران‌نامه علی محمد نائینی ۱۳۴۹ ق.

خاوران‌نامه نائینی از معدود چاپ‌های سنگی این کتاب است که در اصفهان چاپ شده است. کاتب این چاپ علی محمد بن آمیرزا یوسف نائینی است که در پایان نوشته شده سید محمد ۱۳۴۹ ق. این نسخه ۹۶ صفحه دارد و مصور است ولی از آن محتوای آن اطلاعی به دست نیامد (خوسفی، ۱۳۴۹ ق.).

۱۳- خاوران‌نامه محمدعلی وزیری ۱۳۴۹ ق./ ۱۳۰۹ ش.

محمدعلی وزیری نیز خاوران‌نامه را در سال ۱۳۴۹ ق./ ۱۳۰۹ ش. در تهران مطبعه علمی چاپ کرد. تعداد صفحات این خاوران‌نامه با نسخه وزیری در سال ۱۳۱۴ ق. و سعادت در سال ۱۳۳۲ ق. یکی است. نام تصویرگر این چاپ محمد تاج‌بخش ذکر شده است ولی نسخه این چاپ به دست نیامد (خوسفی، ۱۳۴۹ ق.).

۱۴- خاوران‌نامه پروانه شیرازی ۱۳۵۴ ق. / ۱۳۱۵ ش.

خاوران‌نامه با کتابت پروانه شیرازی در مطبعه محمد مهدی قاضی سعیدی سال ۱۳۵۴ ق. / ۱۳۱۵ ش. چاپ شد. این نسخه در ۸۷ صفحه، مصور و تصویرگر آن محمد صانعی است. تصویرهای این نسخه کیفیت متفاوتی دارند. آخر آن نوشته «تمام شد کتاب خاوران‌نامه بتاریخ شهر ذیحجه الحرام ۱۳۵۴». در داخل آخرین تصویر کتاب، عمل محمد صانعی و در گوشه سمت چپ نام پروانه شیرازی ذکر شده است (خوسفی، ۱۳۵۴ ق.). محتوای این نسخه تکرار چاپ‌های مختصر سابق است.

۱۵- خاورنامه محمدحسن علمی ۱۳۵۵ ق.

شرکت تضامنی آقا محمدحسن علمی و شرکاء سال ۱۳۵۵ ق. خاورنامه‌ای در ۹۵ صفحه به خط نستعلیق چاپ کرد. هر صفحه آن دارای ۲۰ خط است. نام این کتاب هذا کتاب شیرین حکایت خاورنامه و هذا کتاب مستطاب خاورنامه ذکر شده است که نشان می‌دهد برداشت از این کتاب اثر داستانی جذاب است و دیگر اثری ادبی تلقی نمی‌شود. در انتهای کتاب آمده کتب محمد ابن فتح‌الله خوانساری و نام مدیر چاپخانه عبدالرحیم مدیر نیز ذکر شده است. متن این نسخه با بقیه کمی تفاوت دارد و خلاصه‌شده‌تر است. تفاوت این چاپ را در آخرین پاراگراف کتاب نیز می‌توان دید.

اصحاب همه خوشحال شدند مژده به فاطمه و حسنین رسید خورسند شدند اهل مدینه با رسول خدا تمام به استقبال بیرون آمدند که دیدند علم نصرمن الله ظاهر شد و در زیر علم حضرت امیر با تمام امیران ملک سعد ابوالمعجن، جمشید طهماس تمام در عقب وارد شدند حضرت مولا پیاده شده حضرت رسول را در بغل گرفتند تمام شیعیان چشمشان روشن گردید.

ادبیات عامیه در آن حفظ شده است. مثلاً «گفت سه و چهار چند گفت هفت عمرو گفت بگیر که رفت». این نسخه خاورنامه مصور و دارای ۱۶ تصویر است. نام تصویرگر در دو صفحه ۴۷ و ۸۹ نوشته شده عمل محمد صانعی. این چاپ از معدود موارد چاپ سنگی است که پایان داستان با تصویر همراه نیست. کاتب این چاپ محمد بن فتح‌الله خوانساری بود (خوسفی، ۱۳۵۵ ق.).

۱۶- خاورنامه شرکت سهامی طبع ۱۳۲۵ ش.

شرکت سهامی طبع در سال‌هایی که چاپ حرفی رواج یافته بود باز هم این کتاب را با نام خاورنامه به‌صورت سنگی چاپ کرد. عنوان روی جلد کتاب شیرین خاورنامه در غزوات و جنگ‌های مولای متقیان علی علیه‌السلام با سرمایه شرکت سهامی طبع کتاب، تهران، خیابان ناصرخسرو ۱۳۲۵ ش. چاپخانه شرکت سهامی طبع و در صفحه اول آن «کتاب مستطاب خاورنامه در غزوات و جنگ‌های مولای متقیان امیر مؤمنان حضرت علی ابن ابی‌طالب

علیه‌السلام بسرمایه شرکت سهامی طبع کتاب شهر دلگشا خیابان ناصرخسرو ۱۳۲۵» ذکر شده است. کتاب با عبارت هذا کتاب شیرین حکایت افسانه خاورنامه شروع می‌شود. شروع متن کتاب نشان می‌دهد نسبت به چاپ‌های سابق خلاصه‌تر شده است. این چاپ مصور فقط ۱۲ تصویر دارد که نسبت به نسخه‌های سابق خیلی کمتر است. علاوه بر کمیت، کیفیت تصویرها نیز کمتر شده است (خوسفی، ۱۳۲۵ ش. شرکت سهامی طبع).

۱۷- خاورنامه محمدعلی وزیری ۱۳۲۶ ش.

محمدعلی وزیری یک‌بار دیگر به سال ۱۳۲۶ ش. کتاب خاورنامه در غزوات و جنگ‌های مولای متقیان را در تهران در نشر سهامی طبع کتاب تهران خیابان ناصرخسرو چاپ کرد. این کتاب در ۸۰ صفحه ۲۰ خطی به‌صورت مصور چاپ شده و مشابه نسخه سال ۱۳۳۲ ق. است. در عنوان آن آمده هذا کتاب شیرین حکایت افسانه خاورنامه. این نسخه دارای ۱۴ تصویر است. این چاپ سنگی مشابه نسخه پروانه شیرازی و مضامین تصویر نیز همان است ولی تصویرگر شخص دیگری بوده و با کیفیت متفاوت نقاشی کرده است. صفحه آخر این چاپ مشابه نسخه پروانه شیرازی تمام شده است. کتاب خاورنامه حرره سید محمدعلی وزیری سنه ۱۳۲۶ خورشیدی (خوسفی، ۱۳۲۶ ش.) / کتابخانه ملی؛ خوسفی، ۱۳۲۶ ش. / کتابخانه آستان قدس رضوی) کپی نسخه پروانه شیرازی محسوب می‌شود.

۱۸- خاوران‌نامه مهدی‌زاده ۱۳۴۷ ش.

یکی دیگر از خاوران‌نامه‌های چاپ سنگی سال ۱۳۴۷ ش. در تهران مطبعه حاجی ابراهیم در ۱۱۱ صفحه به‌صورت مصور چاپ شد. مشخص نیست این تاریخ شمسی یا قمری است ولی احتمالاً تاریخ قمری باشد. این کتاب روایتی به نثر از خاوران‌نامه منظوم ابن‌حسام خوسفی است که به‌صورت افسانه به طبع رسیده است. این کتاب حسب فرمایش آقای مهدی‌زاده تاجر کتاب‌فروش چاپ شده و بانی چاپ حسین آقای مهدی‌زاده بوده است (خوسفی، ۱۳۴۷ ش.) از کیفیت این چاپ اطلاعی به دست نیامد.

۱۹- خاورزمین‌نامه ۱۳۳۹ ش.

خاورزمین‌نامه معروف به جنگ‌نامه حضرت علی المرتضی در سال ۱۹۶۱ م. / ۱۳۳۹ ش. توسط ملک سراج‌الدین در کشمیری بازار لاهور به چاپ رسید. چاپی که تعداد ۱۰۱ صفحه دارد و نسخه‌ای از آن در کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) نگهداری می‌شود (خوسفی، ۱۳۳۹ ش.).

نتیجه‌گیری

خاوران‌نامه یا خاورنامه یکی از آثار شاخص ابن‌حسام خوسفی است که درباره جنگ‌های

خیالی امام علی (ع) و گسترش دین اسلام سروده شده است و از مهم‌ترین حماسه‌های منظوم شیعی محسوب می‌شود. این حماسه منظوم که در دوره تیموری مصور نیز شده بود پس از رواج چاپ سنگی به صورت نظم و نثر به چاپ رسید. *خاوران‌نامه* منظوم در ایران منتشر نشد و تمام ۱۷ چاپ بررسی شده، منشور بودند. مشخص نیست چه کسی این حماسه منظوم را به نثر برگردانده و تغییر نظم به نثر در چه زمانی انجام شده ولی این عمل تأثیر عمیقی بر محتوای آن داشته است. علاوه بر اختصار، *خاوران‌نامه* با فرهنگ عامیانه، قهوه‌خانه‌ای و نقالی هماهنگ شده است. این تغییر شیوه بیان باید قبل از سال ۱۲۷۵ ق. انجام شده باشد چون مقارن با اوایل دوره ناصرالدین‌شاه و در سال ۱۲۷۵ ق. به صورت چاپ سنگی منتشر شد. احتمالاً کتاب *خاوران‌نامه* در جامعه ایران خواننده و شنونده زیادی داشته است؛ زیرا طی حدود یک قرن بیش از ۱۹ بار فقط به شکل نثر به صورت چاپ سنگی منتشر شد. کثرت چاپ‌های سنگی *خاوران‌نامه* نشانگر اهمیت این کتاب در جامعه دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی را نشان می‌دهد. بیشتر چاپ‌های سنگی نثر این کتاب در تهران، فقط یک‌بار در اصفهان، یک‌بار در بمبئی و احتمالاً دو بار در پاکستان انجام گرفت. *خاوران‌نامه* به شکل منظوم احتمالاً در ایران چاپ سنگی نشده است، ولی در لاهور و پشاور دو بار چاپ شد. یک‌بار در سال ۱۳۳۱ ق. و بار دوم پس از سال ۱۳۲۵ ش. *خاوران‌نامه*‌های منشور خلاصه‌شده *خاوران‌نامه*‌های منظوم هستند و تقریباً تمام آنها به صورت مصور چاپ شده‌اند، در حالی که *خاوران‌نامه*‌های منظوم مصور نیستند. تصاویر این نسخه بر اساس محتوا طراحی شده‌اند و در چاپ‌های مختلف مشابه یکدیگرند. برخی از آنها از دربار فتح‌علی‌شاه و ناصرالدین‌شاه تأثیر پذیرفته‌اند و ویژگی نقاشی پرده‌ای و قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار در آنها مشهود است. *خاوران‌نامه*‌های مصور، تصویرگران و کاتبان متفاوتی داشتند. اگرچه در برخی از چاپ‌ها نام تصویرگر یا کاتب ذکر نشده است. بیشتر چاپ‌های سنگی *خاوران‌نامه* در ایران توسط خوانساری‌ها منتشر شد. آنان طی ۳۳ سال ۶ بار *خاوران‌نامه* را چاپ کردند. سپس محمدعلی وزیری از ۱۳۱۴ ق. ۳ بار آن را چاپ کرد. برخی از *خاوران‌نامه*‌های چاپ ایران *خاوران‌نامه* و *خاوران‌نامه*‌های چاپ لاهور و پاکستان، *خاورزمین‌نامه* نامیده شده‌اند، ولی محتوا و متن آنها همان چاپ‌های ایران است.

اگرچه *خاوران‌نامه* منظوم، متنی تخیلی است و بیشتر ساخته ذهن سراینده است، در برگردان‌های نثر آن تحریف‌های بیشتری صورت گرفته و برخی اسامی تغییر کرده و نام نادرشاه و فرهادخان وارد آن شده است. متون نثر *خاوران‌نامه* بیشتر ادبیاتی قهوه‌خانه‌ای دارند که با نقالی و پرده‌خوانی متناسب بوده است. تصویرگری آن نیز احتمالاً با نقالی هماهنگ بوده است. متون چاپ سنگی نثر *خاوران‌نامه* بیشتر بازگوکننده ادبیات عامیانه ایران دوره قاجار هستند و ارزش و اعتبار ادبی *خاوران‌نامه* منظوم در آن به شدت کاهش یافته است. برای مقایسه تفاوت تصویرهای *خاوران‌نامه*‌های منشور صفحات آخر آنها به صورت ضمیمه آورده شده است.

بانی چاپ یا ناشر	سال چاپ	تعداد صفحه	تعداد تصویر	تصویرگر	محل چاپ	چاپخانه
ملا زین العابدین خوانساری	۱۲۷۵ق.	۱۶۳	---	میرزا حسن خراسانی و میرزا ابوالقاسم شیرازی	تهران	
ملا عبدالحسین خوانساری	۱۲۸۱ق.	۱۷۱	۲۲		تهران	الله قلی خان قاجار
حسن بن محمد هاشم خوانساری	۱۲۸۴ق.	۱۱۱	۳۰			
عبدالکریم خوانساری	۱۲۹۶ق.	۱۲۶	۲۵		تهران	الله قلی خان قاجار
میرزا زرتاب خوانساری	۱۲۹۸ق.	۱۲۶	۱۳			
ملا ابوالقاسم محمد حسن خوانساری	۱۳۰۸ق.	۱۱۵	۲۱		تهران	
علی نقی طالقانی	۱۳۱۲ق.	-	-			
بمبئی	۱۳۲۰ق.	۷۷	مصور		بمبئی	گلزار حسینی
سعادت	۱۳۳۲ق.	۱۱۱	۱۳		تهران	
خاورزمین نامه	۱۳۰۳ش.	۱۴۰	مصور		نامشخص	
علی محمد نائینی	۱۳۴۹ق.	۹۶	مصور		اصفهان	
محمد علی وزیری	۱۳۴۹ق.	-	مصور	محمد تاج بخش	تهران	مطبعه علمی
پروانه شیرازی	۱۳۵۴ق.	۸۷	مصور	محمد صانعی		
محمد حسن علمی	۱۳۵۵ق.	۹۵	۱۶	محمد صانعی	تهران	
شرکت سهامی طبع	۱۳۲۵ش.	-	۱۲		تهران	
محمد علی وزیری	۱۳۲۶ش.	۸۰	۱۴		تهران	
مهدی زاده	۱۳۴۷؟	۱۱۱	مصور		تهران	
ملک سراج الدین	۱۳۳۹ش.	۱۰۱	؟		لاهور	

کتابنامه

- آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۸). «مقدمه‌ای بر نقالی در ایران». پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا). س ۳. ش ۱۲. صص ۶۴-۳۵.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۵۵). سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. تهران: امیرکبیر.
- حیدری، علی و صحرائی، قاسم و عباس‌آبادی، مجتبی. (۱۳۹۶). «نقش قهوه‌خانه‌های عصر صفوی در تکوین سبک هندی». فرهنگ و ادبیات عامه. س ۵. ش ۱۵. صص ۲۱۹-۱۹۹.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۲۷۵ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۷۸۱۴۹۵. چاپ ملا زین‌العابدین خوانساری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۲۸۱ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۷۷۹۸۰۱. چاپ ملا عبدالحسین خوانساری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۲۸۴ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۱۱۶۰۹۷۲. چاپ حسن بن محمد هاشم الموسوی خوانساری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۲۹۶ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۱۰۹۳۱. چاپ عبدالکریم خوانساری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۲۹۸ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۱۰۹۳۲. چاپ میرزا زرتاب خوانساری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۰۸ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۵۲۷۹۹. چاپ ملا ابوالقاسم محمدحسن خوانساری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۱۲ق.). خاوران‌نامه. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه استان اصفهان. چاپ علی‌نقی طالقانی.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۱۴ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۷۷۹۸۱۰. چاپ محمدعلی وزیری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۲۰ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه آستان قدس رضوی ۹۶۷۱۴۱. چاپ بمبئی.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۳۱ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۱۰۶۵۲۸۹. چاپ لاهور.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۳۲ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۲۵۱۸۹. چاپ سعادت.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۰۳ش.). خاوران‌نامه. کتابخانه کنگره آمریکا. چاپ حاجی عبدالاحد و پسرانش تاجران کتب کابل.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۴۹ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۳۸۴۴۷۷. چاپ علی‌محمد نائینی.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۴۹ق.). خاوران‌نامه. کتابخانه ملی شماره ۶-۳۱۳۵۰۰. چاپ محمدعلی وزیری.

- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۵۴ق.). *خاوران نامه*. کتابخانه ملی شماره ۶۵۰۲/۱/۱۱۸. چاپ پروانه شیرازی.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۵۵ق.). *خاوران نامه*. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۶۷۲۹. چاپ محمدحسن علمی.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۲۵ش.). *خاوران نامه*. کتابخانه ملی، شماره ۲۰۰۵۴۵۸. چاپ شرکت سهامی طبع.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۲۵ش.). *خاوران نامه*. کتابخانه ملی شماره ۱۸۴۸۸۴۰. چاپ پیشاور.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۲۶ش.). *خاوران نامه*. کتابخانه ملی شماره ۱۱۰۳۳۳۳. چاپ محمدعلی وزیری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۲۶ش.). *خاوران نامه*. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۴۶۱۴۵. چاپ محمدعلی وزیری.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۴۷ش.). *خاوران نامه*. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۹۷۲۶۳۲. چاپ مهدی زاده.
- خوسفی، ابن حسام. (۱۳۳۹ش.). *خاورزمین نامه*. کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام). چاپ ملک سراج الدین لاهور <https://imamali.info/iadl/handle/110/35446>
- بابازاده، شهلا. (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ در ایران*. تهران. کتابخانه طهوری.
- خوش کنار، حیدرعلی. (۱۳۷۶). *تصحیح خاوران نامه ابن حسام*. پایان نامه کارشناسی ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- رستمی، محسن. (۱۳۹۴). «جستاری بر شاهنامه خوانی، نقالی و قصه پردازی در ایران». *تاریخ نو*. ش ۱۲. صص -
- ذکاء، یحیی. (۱۳۴۳). «خاوران نامه (نسخه خطی و مصور موزه هنرهای زیبا)». *هنر و مردم*. ش ۲۰. صص -
- فارابی، شهین. (۱۴۰۲). «بررسی علی و معلولی کارکردها و کژکاردهای قهوه خانه های صفوی و قاجار از منظر تداوم و تحول اجتماعی». *علوم اجتماعی*. س ۲۰. ش ۲. صص ۱۸۷-۲۲۰.
- کامرافی فر، احمد، معمار، نرجس. (۱۳۹۰). «نقش و عملکرد قهوه خانه تهران در دوره قاجار». *تاریخ اسلام و ایران*. س ۲۱. ش ۹۵. صص ۹۹-۱۱۸.
- مجوزی، محمد. (۱۴۰۰). «شخصیت پردازی در خاوران نامه ابن حسام خوسفی». *مطالعات داستانی*. س ۷. ش ۱. صص ۲۲۳-۲۰۳.
- مرادی، حمیدالله. (۱۳۷۸). *تصحیح خاوران نامه ابن حسام*. پایان نامه کارشناسی ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- مشرف، سیدرضا. (۱۳۹۹). «قهوه خانه و آداب متداول در آن». *فرهنگ مردم ایران*. ش ۶۰. صص ۱۵۲-۱۳۱.

ناصر، محمد مهدی. (۱۳۷۸). «خاوران‌نامه، نوش داروی جان‌بخش ابن حسام». *خراسان پژوهی*. س. ۲. ش. ۲. صص ۱۴۶-۱۲۹.

References

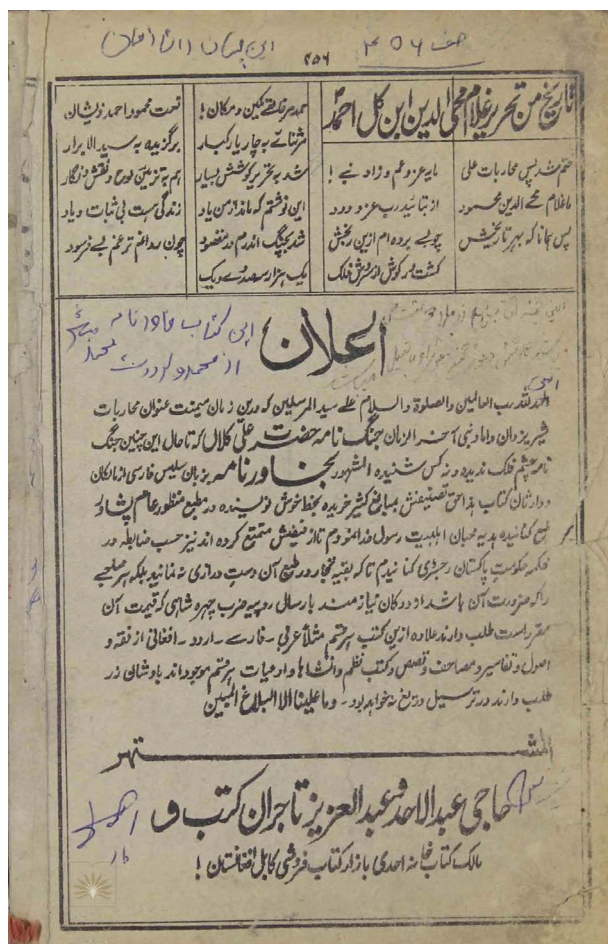
- Aydanlou, S. (2009). An introduction to *naqqali* in Iran. *Journal of Persian Language and Literature Studies (Gohar Goya)*, 3(12), 35–64. [In Persian]
- Babazadeh, S. (1999). *The history of printing in Iran*. Tehran, Iran: Tahouri Library. [In Persian]
- Bahar, M. T. (1976). *Stylistics, or the history of the evolution of Persian prose*. Tehran, Iran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Farabi, S. (2023). A causal analysis of the functions and dysfunctions of Safavid and Qajar coffeehouses from the perspective of social continuity and change. *Journal of Social Sciences*, 20(2), 187–220. [In Persian]
- Heydari, A., Sahraei, Q., & Abbasabadi, M. (2017). The role of Safavid-era coffeehouses in the formation of the Indian style. *Journal of Folk Culture and Literature*, 5(15), 199–219. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1858). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 781495. Printed by Mulla Zayn al-Abedin Khansari. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1864). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 779801. Printed by Mulla Abd al-Husayn Khansari. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1867). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 1160972. Printed by Hasan ibn Mohammad Hashem al-Mousavi al-Khansari. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1879). *Khavaran-nameh*. Astan Quds Razavi Library, no. 10931. Printed by Abd al-Karim Khansari. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1881). *Khavaran-nameh*. Astan Quds Razavi Library, no. 10932. Printed by Mirza Zartab Khansari. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1890). *Khavaran-nameh*. Astan Quds Razavi Library, no. 52799. Printed by Mulla Abu al-Qasim Mohammad Hasan Khansari. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1894). *Khavaran-nameh*. Center for the Management of the Islamic Seminaries of Isfahan Province. Printed by Ali-Naqi Taleqani. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1896). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 779810. Printed by Mohammad Ali Vaziri. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1902). *Khavaran-nameh*. Astan Quds Razavi Library, no. 967141. Bombay edition. [In Persian]

- Ibn Husam Khusfi. (1913). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 1065289. Lahore edition. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1914). *Khavaran-nameh*. Aṣṭan Quds Razavi Library, no. 25189. Saadat edition. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1924). *Khavaran-nameh*. Library of Congress. Printed by Haji Abd al-Ahad and Sons, book merchants of Kabul. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1930). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 384477. Printed by Ali Mohammad Naeini. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1930). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 313500–6. Printed by Mohammad Ali Vaziri. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1935). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 118/1/1/6502. Printed by Parvaneh Shirazi. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1936). *Khavaran-nameh*. Aṣṭan Quds Razavi Library, no. 6729. Printed by Mohammad Hasan Elmi. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1946). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 2005458. Printed by Sherkat-e Sahami-ye Taba. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1946). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 1848840. Peshawar edition. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1947). *Khavaran-nameh*. Aṣṭan Quds Razavi Library, no. 46145. Printed by Mohammad Ali Vaziri. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1947). *Khavaran-nameh*. National Library, no. 1103333. Printed by Mohammad Ali Vaziri. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1960). *Khavarzamin-nameh*. Amir al-Mu'minin Ali (peace be upon him) Specialized Library. Malek edition. [In Persian]
- Ibn Husam Khusfi. (1968). *Khavaran-nameh*. Aṣṭan Quds Razavi Library, no. 972632. Printed by Mahdizadeh. [In Persian]
- Kamrafifar, A., & Memar, N. (2011). The role and function of Tehran coffeehouses during the Qajar period. *Quarterly Journal of the History of Islam and Iran*, 21(95), 99–118. [In Persian]
- Khoshkenar, H. A. (1997). *A critical edition of Khavaran-nameh by Ibn Husam Khusfi* (Unpublished master's thesis). Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. [In Persian]
- Mojavvezy, M. (2021). Characterization in *Khavaran-nameh* by Ibn Husam Khusfi. *Biannual Journal of Narrative Studies*, 7(1), 203–223. [In Persian]

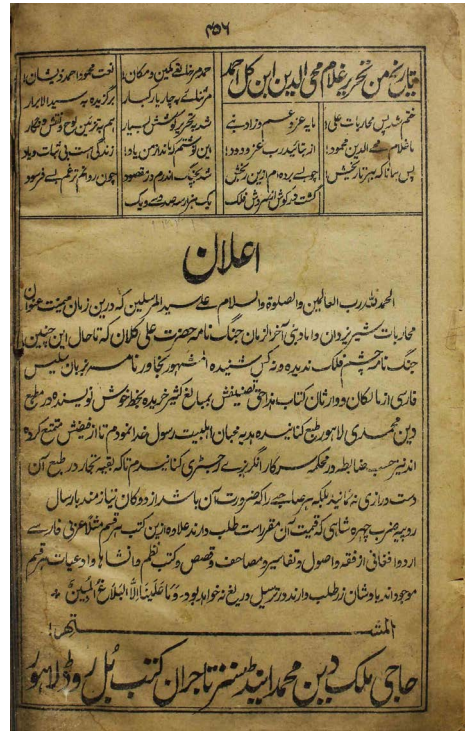
بررسی نسخه‌های چاپ سنگی خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی / ۲۶۷

- Moradi, H. (1999). *A critical edition of Khavaran-nameh by Ibn Husam Khousfi* (Unpublished master's thesis). Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. [In Persian]
- Mosharraf, S. R. (2020). Coffeehouses and their common customs. *Iranian Folk Culture Quarterly*, (60), 131–152. [In Persian]
- Naseh, M. M. (1999). Khavaran-nameh: The life-giving elixir of Ibn Husam Khousfi. *Khorasan Studies*, 2(2), 129–146. [In Persian]
- Roostami, M. (2015). A study of Shahnameh recitation, naqqali, and storytelling in Iran. *New Quarterly*, (12), 109-132. [In Persian]
- Zaka, Y. (1964). Khavar-nameh (An illustrated manuscript from the Museum of Fine Arts). *Art and People*, (20). [In Persian]

پیوست‌ها

صفحه آخر خاورنامه چاپ پیشاور ۱۳۳۱ ق.

آخرین صفحه خاوران نامه چاپ کابل ۱۳۲۵ش.

صفحه آخر خاورانامه چاپ سنگی ملا زین
العابدین خوانساری ۱۲۷۵ق.

صفحہ آخر خاورنامہ ملا عبدالحسین خوانساری صفحہ آخر خاورانامہ عبدالکریم خوانساری
۱۲۸۱ق. ۱۲۹۶ق.

